

NÉPSZERŰ SZOCIOLÓGIA

MUNKÁSOK SZÁMÁRA TARTOTT ELŐADÁSOK NYOMÁN

ÍRTA:

HORVÁTH BARNA

Ritka alkalom munkáshallgatókkal vagy munkásolvasókkal egy órára összeülni, hogy a társadalomról beszéljünk egymással. A kutató csak elvétve találkozik a mai társadalmi berendezkedés mellett azokkal, akiknek egész élete a gazdasági javak termelésében végzett fizikai munka. A munkások pedig, úgy vélem, szintén ritkán állanak szemben olyanokkal, akiknek egyetlen célja a teljesen előítéletmentes, egyedül a meztelen igazságot kereső kutatás.

Annak, hogy ez a ritka alkalmat jelentő találkozásunk eredményes is legyen, bizonyos feltételei vannak. Hagyjuk a műhelyben és a dolgozószobában mindazt, ami odavaló. Ott hagyom a tanszéki tudomány öncélú fogalomelemzéseit, azt az egész nehézkes szerkezetet, amely a tudomány nyelvét és olykor gondolatait is, emészthetetlenné teszi. Olvasóim pedig töröljék le homlokukról a nap fáradságának verejtékét és porát, s azzal együtt mindazt a lelki gátlást, amely a fizikai és a szellemi munka teljes egyenrangúságban való találkozásának útjában állana. Az igazi kutatásban nincsenek előjogok és kiváltságok: mivel az eredmény valamennyiünket egyaránt érint, azért egyaránt illetékesek is vagyunk felkutatására.

A munkásnép sorsának jobbrafordulását egyedül a társadalom haladásától várhatja. Ezért a szociológiának, amely a társadalmi fejlődés feltételeit vizsgálja, a munkás a legelső érdekeltje. Amikor a társadalomról hall, legőszintebben az a kérdés érdekli, hogy mit várhat tőle. Ezt azonban csak abból tudhatja meg, hogy a társadalom miként működik. Így tárulnak fel előtte a társadalmi fejlődés lehetőségeinek és helyességének kérdései, és az a végső kérdés, hogy a társadalom egész nagy színjátékának mi a tulajdonképpeni lényege és értelme. Senkinek a szociológia iránt való érdeklődése nem lehet elevenebb, mint a társadalmi haladás első érdekeltjéé, a dolgozó emberé.

Mi történik a társadalomban?

Vak véletleneknek vagy örök természeti törvényeknek vagyunk-e a játéklabdái? Vagy ellenkezően, magunk ülünk a kormánynál és a mi leleményességünkötől függ, hogy révbe jutunk-e? A felnőtt embert inkább arra emlékeztetik únos-úntalan, hogy mennyire függ a társadalomtól. Irdatlan erdő ez, amelyben elveszünk. A társadalom, így tekintve, olyan, mint a természeti környezet, amely magából

kitermelt bennünket, és amelyhez alkalmazkodnunk kell, ha a létért folytatott küzdelemben nyomorultul elpusztulni nem akarunk. De van a társadalomnak nyájasabb arca is, és a gyermek, szerencsére, először ezzel találkozik. Első igazi társa a játszótársa. Anyja és apja felsőbb lények és hatalmak az ő szemében. De amikor először hiszi el, hogy az a Bandika vagy Jucika, akit a játszótéren a homokban játszani lát, éppen olyan kisfiú, illetőleg kislány, mint ő maga, akkor élte át azt az élményt, amely a társadalom alanyi átélésének a kezdete és a vége, alfája és ómegája! Amikor a társnak a magunkéval egyenlő lelkiséget, alanyiságot tulajdonítunk, amikor énünket, alanyiságunkat mintegy kivetítjük a társunkba, akkor, ezzel teremtjük a társadalmat.

Mert nincs a társadalomnak jellemzőbb vonása, nincs a „társadalmi”-nak jellegzetesebb íze és zamata, mint az idegen alany feltételezése, amikor pedig másnak az énjét soha olyan közvetlenül nem élhetjük át, mint a sajátmagunkét. De nemcsak az idegen alany, a társ *létezését* tételezzük fel, hanem megítélésére ugyanazt a *mértéket* is alkalmazzuk, mint sajátmagunkra. Társat elismerni és igazságosságot követelni ugyanaz! Az idegen alanyiság, a társ, és a neki kijáró igazságosság, olyan élesen jellemzőek a társadalomra, hogy azt azok nélkül nem is lehet megkülönböztetni a természettől. A gyermeknek játszótársával való első találkozásában, amely ugyan számos igen kellemetlen élménynek is a kiindulópontja (megszégyenülés, bántalom, vágykielégítés korlátozása), elsősorban a társra bukkanásnak, eleven hasonmásunkra akadásnak az örömteljes izgalma remeg. Később is, amikor énjét ezerszeresen vetíti ki a társadalomba, a társadalmi kérdések sajátos érdekességét és izgalmasságát énünk tükörképének a környezetben való viszontlátása, énünknek az idegen énnel való örömteljes kiegészülése magyarázza meg. A társadalom nem csupán kegyetlen környezet, hanem egyúttal önmagunknak ezerszeresen tükröződő képe is. Nemcsak külső vak erők hideg iszonyata, hanem az önmagunkra-ismerés meleg otthonossága is.

Szükségyszerűség vagy szabadság-e hát a társadalom? Szükségyszerűség annyiban, amennyiben természettudományi törvényszerűségek szigorúan megszabják azokat a hatásokat, amelyeket a környezet ránk gyakorol, valamint azokat a feltételeket is, amelyek között alanyiságunkat a környezettel szemben érvényesíteni tudjuk. De *szabadság* a társadalom annyiban, amennyiben alanyiságunknak a környezet-

tel szemben való érvényesítése, a természet erőinek céljaink szolgálatába állítása, az emberi mű bélyegének a környezetre való ráütése sikerül.

Már Kant észrevette, hogy talán nem is helyes azt kérdezni, hogy valami szükségszerűen, vagy szabadon következett-e be, mert *mindkettő* helytálló lehet különböző vonatkozásokban, ő úgy képzelte a dolgot, hogy ha kimegyünk a *jelenségek* színpadára, amelyet a tér, az idő és az okozatiság díszleteivel láttunk el, akkor ezek között a színpadok között persze minden szükségszerű. Ámde a jelenségek *valaminek* a megjelenései, ami kívül van a színpadon, ahol tehát nincs tér, nincs idő, nincs okozati szükségszerűség, hanem szabadság van. Mivel pedig a jelenség a színpadok mögötti *valaminek a megjelenése*, tehát ez az utóbbi is okozza. De persze egészen más módon, mint a színpadi oka.

Gondoljunk a valóságos színpadra! Mi történik ott? Azt mondjuk, hogy a drámaírói gondolat színrehozásáról van szó. Jelenetekről van szó, amelyek során a testetlen költői gondolat kijön a színre, kilép a színpadokkal jelzett térbe és időbe. Valaminek, ami nincs térben, időben és okozatiságban, t. i. az írói mű művészi tartalmának a kibontakozása ez, kilépése a tér és az idő keretei közé. Ami tehát a színpadon történik, annak mindennek kettős indoka van. Ha csak a színpadi világra gondolunk, akkor azért történik, mert okozatosan meg van határozva. Othello azért öli meg Desdemonát, mert vérmérséklete és a körülmények összetételüközése ezt a tettét okozatosan meghatározza. Ha ellenben a színpadon túl az írói mű tartalmára, művészi eszméjére, értékére gondolunk, akkor ez a testetlen és időtlen tartalom mint műszabály, mint zsinórmérték, mint norma határozza meg mindazt, ami a színpadon történik. Othello nem azért öli meg Desdemonát, mintha a színész is féltékenységi rohamokat kapna, hanem azért, mert így kell megjátszani Shakespeare művészi gondolatát. A színpadon lejátszódó események mindegyike okozatilag meg van határozva, akár a megjátszott történet, akár pedig az azt megjátszók életének okozati meghatározottságát tekintjük. De a színpadi történés egész végzettszerű okozati szövevénye azonkívül mindenestül meg van határozva annak az időn kívül álló művészi gondolatnak tartalma által is, amelynek a színpadi időtérbe való kibontakozása, színrehozatala, megjátszása ez a színpadi történés. A kétféle meghatározás, az okozatiság és a szabadság működése, mintegy egymás fölé borul, anélkül, hogy egymást kizárná.

Kant óta szabadabban mozgunk a szükség² szerűség és a szabadság összekapcsolásában. Egy mással magyarázzuk, anélkül, hogy egymásba olvasztanék őket. így pl. olyan szociológiának, mint a történelmi materializmus, abban van az ereje, hogy

szükségszerű fejlődésmenet eredményének tüntet fel egy kívánatos állapotot. Ez különösen akkor vigasztaló, ha nem nagyon bízunk az emberi értelemben és jóakarásban. Valóban, ha a szükségszerű fejlődésmenet végeredménye kedvező, akkor inkább legyen a fejlődés szükségszerű, semminthogy kockáztatva legyen a végeredménye! A szabadság az ilyen szükségszerű fejlődésben úgy magyarázható, hogy hozzátartozik a szükségszerű okozati összefüggések szerkezetéhez. Megállóhelyeket vagy átszállóhelyeket jelent okozati sorozatokban. Szabadságomon okosok hatnak keresztül, annyiban tehát ez a szabadság illúzió és ideológia, amennyiben az okozatiság áttörésének agyrémét festi a falra. Szabadságom egyszerűen az okozatos tényezőknek azt az egyszeri összetételét, alakulását jelenti, amely én vagyok. Jelenti különösen a bennem, ebben a különös alakulatban, egymással mérkőző okozatos tényezőknek még el nem dőlt küzdelmét. Jelenti azt az egyszeri módot, ahogyan minden okozati folyamat ebbe az egyszeri alakulatba, amely én vagyok, betorkollik és onnan ismét továbbhalad. A vitorlás azért nyerte *meg* a versenyt, mert hajóteste, vitorlái és kormányja a haladását akadályozó sűrűlódást a legkisebb mértékre szorították le, a haladását előmozdító erőknél ellenben a lehető legnagyobb támadási felületet nyújtották. De miért? Mert a vitorlázó ügyesebb volt versenytársainál és ügyes műveletei okozati tényezőknek azt az egyszeri összetételét jelentették, amelyen keresztül a vitorlásra ható erők a legnagyobb hatással érvényesülhettek. A fejlődés szükségszerűsége ilyenformán egyáltalában nem zárja ki, vagy teszi feleslegessé azt, hogy minden erőnkkel előmozdítani igyekezzünk. A mi törekvésünk maga is egyik mozzanata a szükségszerű fejlődésnek! Ha fatalista módon bízunk a fejlődés szükségszerűségében és ezért mitsem teszünk annak előmozdításáért, akkor a fejlődés létrehozó okai esnek ki s ez annyit jelent, hogy a fejlődésnek nem a mostani, hanem csak egy későbbi időpontban való bekövetkezése szükségszerű.

Így értelmezzük a szabadságot a szükségszerűség oldaláról. De teljesen meg tudjuk magyarázni a szükségszerűséget is a szabadság oldaláról. Az okozatos szükségszerűség ugyanis semmi egyéb, mint értelmünknek egyik rendező elve, amelyet arra használ, hogy a saját portáján rendet csináljon, hogy benyomásaink zűrzavarából rendezett világot teremtsen. Lelki fejlődésünket tekintve, az okozatos valóság nem egyéb, mint annak a vágyunknak képviseletése, hogy állandó, biztos, kiszámítható, törvényszerű környezetünk legyen, hogy ne érhesse megglepetések. Szabadságunk pedig annak az ellenkező vágyunknak a képe, hogy korlátlanul érvényesülhessünk, vágyainkat minden ellenállással szemben teljesen kielégíthessük. A szükségszerűség

és szabadság ellentéte tehát nem egyéb, mint ellentétes, de egyformán kiolthatatlan vágyaink konfliktusa.

Kant óta mindenestre relativizáljuk a szükségszerűség és a szabadság ellentétét. A társadalomban is elárnyalódik, de a szélső árnyalatokban persze élesen ki is rajzolódik a szükségszerűség és a szabadság ellentéte. A társadalom olykor ércfalként áll szemben legjobb törekvéseinkkel, máskor pedig gyúrható agyagként enged azoknak. Talán éppen abban nyilvánkozik legélesebben a szükségszerűség, hogy mennyire nem tőlünk függ az, hogy ez mikor van így és mikor amúgy. Fordítva is előfordul: ami gyúrható anyagnak látszott, az ércfalnak bizonyul, amelyről a legbuzgóbb jószándék is lepattan. Az alkoholtilalmi törvény alapjául szolgált 18. alkotmánymódosítást az Amerikai Egyesült Államokban túlnyomó többséggel fogadták el. A prohibíció tíz év alatt mégis megbukott. A gyúrható agyag ismét ércfalnak bizonyult. Úgy látszott, hogy *minden* csak rajtunk, a mi jóakaraton múlik. Ez a jóakaraton testet is öltött a 18. alkotmánymódosításban. Később kiderült, hogy a jóakaraton, a pillanatnyi nagylelkű elhatározás egymaga nem elég, hogy a határozathozatal pillanatában nem uralkodunk teljesen még önmagunk felett sem, hogy lelkünk mélyén megzabolázatlan erők élnek, amelyek csúfot üznek jószándékainkból. Nem vagyunk mindig gyúrható anyag önmagunk kezében sem. Egy kis félreértés is szerepet játszott a prohibíció kudarcában. A 18. alkotmánymódosítás mögött a *mérséklet* hívei sorakoztak fel és ugyanezek fordultak később szembe a *teljes tilalommal*. A kezdetben gyúrhatóknak mutatkozó társadalomnak ilyesféle merev ellenállása jelentkezett utólag a nemzetközi szervezet és a leszerelés programjának lelkes elfogadása esetében is, amely később teljesen keresztülvihetetlennek bizonyult.

A társadalom az a része környezetünknek, amely vágyaink kielégítésének egészen különleges, nagyhatású technikáját nyújtja az együttműködés, a munkamegosztás, a kiegészítő funkciómegoszlás lehetőségeivel. Egyik oldalról arról van szó tehát, hogy a társadalom minél inkább bizonyuljon gyúrható anyagnak a mi kezünkben. A másik oldalról ez a környezethez való minél teljesebb alkalmazkodásunk kérdése. Voltaképpen az a cél, hogy a társadalmi szükségszerűség és szabadság merev és fájdalmas, a társadalmi fejlődés számláján mindig veszteséget jelentő összeütközések helyett, mindinkább ugyanabban az irányban működjenek. A környezet akként válassza ki, határozza meg vágyainkat, hogy azokkal szemben a társadalom gyúrható anyagnak bizonyulhasson. Ez a kiegyensúlyozódása a szükségszerűségnek és a szabadságnak a legfontosabb folyamatok egyike a lélekben és a társadalomban egyaránt.

Röviden azt is mondhatnám, hogy ez történik a társadalomban. Mert a társadalom sem egyéb, mint természeti erők különös konstellációja, a környezethez való alkalmazkodásnak igen nagyfejlettségű alakja. A társadalom is csak óriási életalakulat, amelyen keresztül fizikai környezetnek, életnek és léleknek a nagyszabású asszimilálása, áthasonítása folyik vágyaink kielégítése, alanyiségünk és eszméink, szabadságunk érvényesítése érdekében.

Technikánkkal, valamint az élet és a lélek folyamataiba való beavatkozásunkkal ráütjük bélyegünket a környezetre. A környezet viszont ránküti bélyegét akkor is, amikor ellenáll nekünk és meghatároz minket, meg akkor is, amikor eszközeink közé szegődik. A lényeges folyamat, a szükségszerűség és a szabadság összecsiszolódása abban áll, hogy a környezet mindinkább ugyanazt a bélyegét üti ránk, amelyet mi ütünk órá, akként határoz meg minket, hogy őt könnyebben alakíthassuk. Így válik alkalmazkodásunk simábbá, a társadalom alakíthatóbbá, alanyiségünk képévé, céljaink eszközévé, a szükségszerűség és a szabadság találkozása pedig súrlódásmentessé. Nagy akadozások közben ugyan, de ez történik lényegileg a társadalomban.

Hány arca van a társadalomnak?

Egyik arca a szükségszerűség és másik arca a szabadság. A társadalom óriási feldolgozó üzem, amely az együttműködés technikájával szükségszerűséget dolgoz fel szabadsággá. A környezetet asszimilálja önmagunk és vágyaink képévé.

Ez a kettős arc eléggé híven mutatja azt, ami a társadalomban végbemegy, ami a lényeg ezerféle részletfolyamataiban, ami a közös vonás ezer arcában. Mert nem túlzás azt mondani, hogy e mögött a kettős arc mögött még ezer arca van a társadalomnak. A mai szociológia mind nagyobb fontosságot tulajdonít a társadalom ezerarcúságának.

A társadalom egyik arca a *gazdálkodás*. Ha akarom, a társadalom *gazdálkodás*. Csak előtérbe kell helyeznem, csak igen kis túlhangsúllyal kell ellátnom a gazdasági szempontot, vagyis az elsősorban életfontosságú szükségletek szűkös készletekből való takarékos kielégítésének szempontját. Mert az bizonyos, hogy *mindennek* van valami gazdasági vonatkozása a társadalomban. Kiváló közgazdák állítják, hogy még a készletek korlátlanúsága esetén is lenne *gazdálkodás*, mert akkor is takarékoskodnunk kellene szükségletkielégítésünk idejével, mértékével, sorrendjével stb. Hát még ha a takarékoság gondolatán nyugvó erről a polgári gazdaságfogalomról olyan tágabb fogalomra térnénk át, amilyen Marx szemé előtt lebegett! Eszerint a termelés, a *gazdálkodás* alapvető folyamata, nem egyéb, mint az anyagi élet reprodukciója. Életünket az anyagcsere élettani szükségszerűsége következtében

mapról-napra, a fajfenntartás szükségszerűsége következtében pedig nemzedékről-nemzedékre reprodukáljuk. Ennek a reprodukciónak az eszközeit teremti elő a gazdasági produkció. Olyan tág fogalmazása ez a gazdálkodásnak, hogy nem csoda, ha a történelmi materializmus szemében a társadalom a gazdaságra redukálódik! A lét- és fajfenntartás eszközeinek az előteremtése olyan egyetemes szempont a társadalomban, amelyre mindent vonatkoztatni lehet, ami a társadalomban történik.

Hogy a társadalom ezerarcúságát jobban megérthessük, gondoljuk meg még azt is, hogy hányféle arca van magának a gazdaságnak is. Egyik arca a termelés és másik arca a fogyasztás. A termelés egyik arca az östermelés és másik arca az ipari termelés. De hányféle arca van még az ipari termelésnek is! Egyik arca a gyáripar és másik arca a kézműipar. A gyáriparnak egyik arca a vasipar és másik arca a textilipar. A kézműiparnak egyik arca a mázolóipar és másik arca a lakatosipar. Ha a gazdaság ezerarcúságát magunk elé akarjuk képzelni, gondoljunk arra, hogy annak egy-egy részlet-arca az egyetlen árucikk, pl. a kecskeméti barackpálinka iránt való kereslet éppúgy, mint pl. a makói hagymatermelés, a kolozsvári villanyművek éppúgy, mint pl. a dunai hajózás, a budapesti részvénypiac éppúgy, mint bármelyik bank váltótárcája, a kezdetleges cseregazdaság éppúgy, mint a fejlett tőkegazdaság, az egyes üzlet éppúgy, mint a szakma és az egész kereskedelem. Egyszóval, a gazdaságnak annyi arca van, ahány szabályosságot azon belül meg lehet különböztetni.

A társadalomnak egy másik arca a *harc*. Vajjon hol nincs harc, hol nincs küzdelem, egymás megsemmisítésére törekvő magatartások érintkezése, amikor az egész élet a létért folyó örökös küzdelem? A történelmi materializmus sem tekinti a társadalmat egyedül gazdálkodásnak, hanem ugyanannyira harcnak is: osztályok harcának. Más felfogás szerint inkább fajok, vagy népek, vagy kultúrák, vagy birodalmi gondolatok harcáról van szó. Persze hogy magának a harcnak is ezer arca van! Háború, vérbosszú, párbaj, gazdasági verseny, sportmérkőzés, per, polémia, kártyacsata vagy békés sakkjátszma! Miért letörölhetetlen arca a társadalomnak a harc is? Mert ahol emberek érintkeznek, akik tévedhetnek és tévednek is a közös szükségletkielégítés érdekében való együttműködés helyes módja tekintetében, ott ellentéteknek kell előállaniuk. Ezeket *mind* nem lehet függőben tartani, mert akkor az élet megáll. A küzdelem egyik vagy másik formája, arca, nem örök szükségszerűség. De a szükségképpen előálló ellentétek egy része valamilyen küzdelmi formában mindenesetre harcra kerül és eldöntést nyer. A haladás abban áll, hogy mindinkább olyan küzdelmi formák között kerüljön döntésre, amelyek a helyes döntést előreláthatóan biztosítják. Akár ilyen, akár

pedig amolyan küzdelmi formák között menjen is azonban végbe, a harc is letörölhetetlen arca a társadalomnak. Ha ezt a szempontot emelem ki, akkor a társadalom harc. Mert természetesen *mindennek* köze van a harchoz is a társadalomban.

A társadalomnak egy-egy további arca a *hatalom*, a *műveltség* és az *intézményi rend*. Csak a meghatározó és a meghatározott magatartások csoportjainak, az uralkodás és az engedelmesség viszonyának folytonos alakulására, szilárdulására, bomlására kell a hangsúlyt áthelyeznünk, és akkor a társadalom a mi szemünkben lényegileg hatalom. Hiszen ha a társadalom emberek érintkezése, akkor csak eléggé fontos szempont az, hogy mely magatartások a meghatározók és melyek a meghatározottak! S vajjon van-e tanulságosabb a hatalmi képletek légvárainak merész magasbátörésénél és összeomlásánál, ami a gyermekek bámulatos homokkastélyaira emlékeztet, amelyeknek a nehézkedési erő törvényeinél fogva előbb-utóbb szintén romba kell dőlniük! – Ismét más szempontból, nem művelése-e a társadalom a környezetnek egyfelől és közös lelki tartalmaknak, eszméknek másfelől? Nem éppen a művelődés, végső eszményeinknek fokozatos megközelítése fejezi-e ki legjobban azt, hogy a társadalom a környezetnek asszimilálása magunk és eszményeink képévé? – Végül ha arra gondolunk, hogy a társadalmi összeműködés technikája az előírt magatartásminták követésén épül fel, akkor nem fog-e a társadalom igazi arcaként az intézményi rend feltűnni? Vajjon nem a szokás, a konvenció, az erkölcsi rend és a jogrend építik-e ki azokat az eljárásokat és intézményeket, amelyek végül is a társadalmi együttműködés teljes, tökéletes tervévé fejleszthetők ki? Csoda-e, ha Stammler azt hitte, hogy a társadalomnak a gazdaság a tartalma, a jogrend pedig a formája?

Nem sorolhatom fel a társadalomnak mind az ezer arcát! Nemi, szerelmi, családi életét, a barátság intim közösségeit, a hivatásközösségeket, az osztályokat, a közönséget, a közvéleményt, az egyházat, a pártot, a falut és a szakszervezetet, a világvárost és az idegenforgalmat, a repülőgépközlekedést és a tudományos kongresszusokat, a sportot és a divatot, a festészeti irányokat és a titkos társulatokat!

Csak nyomatékosan fel akartam hívni a figyelmet erre az ezerarcúságra. Mert a szociológusok eddig sokszor estek abba a hibába, hogy a társadalom egyik vagy másik arcát az egyetlen, az igazi arcának nézték! Pedig a társadalom igen különböző arcokat mutat, aszerint, hogy honnan nézzük, meg sokszor aszerint is, hogy melyik arcát vagyunk hajlandók meglátni! Mégis jaj annak a szociológusnak, aki a társadalom egyik vagy másik arca kedvéért elhanyagolja a többi! Az ezer arc közül az egyik bűvöletbe ejti az ilyen kutatót, miközben a többi gúnyosan és csúfondárosan rávigyorog!

Melyik hát akkor az igazi arca a társadalomnak? Valamennyi arca igazi, de legigazibb közülök az, amely a többi merő arcvonásokként viseli magán, maga pedig valamennyi arcon mint alapvető vonás megtalálható. Úgy vélem, hogy ez az arc a szükség-szerűségnek szabadsággá, a környezetnek magunk és vágyaink képére való áthasonítása!

A környezet, az élet és a lélek szerepe a társadalomban.

Azon a természeti környezeten belül, amelyet a társadalom szabadsággá dolgoz fel, amidőn céljaink szolgálatába állítja, érdemes megkülönböztetni a fizikai környezetet, az életet és a lelket. A természeti környezeten belül találjuk az életet, azon belül pedig a lelket. A lélek is élet, és az élet is természet ugyan, de mégis a természetnek élesen kiemelt része az élet, az életnek pedig élesen kiemelt része a lélek.

E megkülönböztetés segítségével részletesebben tekinthetjük át, hogy mi történik a társadalomban. A társadalom azzal és annyiban dolgozza fel a természetet szabadsággá, amennyiben a fizikai környezetet, az életet és a lelket irányítja, vágykielégítésünk érdekében dolgoztatja. Amennyiben ez sikerül, addig a határig tartozik bele a természet, az élet és a lélek is a társadalomba. Az irányított természet a társadalom tényeleme, mert együttműködő magatartások tényállása. De persze a természetnek ez az irányítása és dolgoztatása nem korlátlanul sikerül. A nem irányítható természet pedig a társadalomnak nem tényeleme, mert nem tartozik bele a társadalomba, hanem annak esetleg létfeltétele. A Nap melege vagy vonzása, az ú. n. fenotípuson keresztül nem befolyásolható átöröklési anyag, vagy a léleknek a tudat útján nem ellenőrizhető mély rétegei, mindez olyan természet, élet és lélek, amely a társadalomnak fontos létfeltétele, de nem lételeme!

A természet, az élet és a lélek tehát egyfelől, mint a társadalom létfeltétele, egyoldalúan meghatároz minket, másfelől pedig, mint a társadalom lételeme, célkitűzéseink igájába fogva dolgozik vágyaink kielégítésén. Itt húzódik hát az az arcvonal, amelyen az Ember a Természet meghódításáért harcol! A fizikai természet meghódításáért harcol a technikájával, az élet irányításáért harcol a biopolitikájával (az életfolyamatok irányításával), a lélek meghódításáért pedig harcol a pszichopolitikájával (a lelki folyamatok irányításával). Ha egy pillanatra magunk elé képzeljük a társadalomban lejátszódó összes technikailag irányított fizikai folyamatokat, azután az összes irányított életfolyamatokat, végül pedig az összes irányított lelki folyamatokat, szembeállítván mindezeket az előfeltételeikként működő, de egyáltalában nem irányítható, fizikai, élettani és lelki folyamatokkal, akkor kapunk képet arról, hogy

miként működik a társadalom, miként állítja szolgálatába az Ember a Természetet a társadalmi együttműködés módszerével.

A fizikai környezet társadalmi szerepével a környezetszociológia, az élet társadalmi működésével a bioszociológia (az élet társadalomtana), a lélek társadalmi jelentőségével pedig a pszichoszociológia (a lélek társadalomtana) foglalkozik. Gondoljuk csak el, mennyire jellemző a társadalomra a fizikai, élettani és lelki folyamatoknak az a része, amelyet már sikeresen irányít, de az a része is, amelyet irányítani még nem sikerült! Micsoda lehetőségeket tár fel, illetőleg zár ki a technika egy-egy vívmánya, illetőleg hátramaradottsága! A könyvnyomtatás, a lőpor, a gőzgép, a motor, a telefon, a mozi” a rádió, az aviatika, a gépfegyver, a tank és a nagyhatású robbanószerek nem változtatták-e meg a világ képét? A technika a leghatalmasabb forradalmasító erők egyike. A háborúk is a technika fejlődésével válnak a társadalmi átalakulás eszközévé! A mai haditechnika kétségkívül olyan tényező, amelynek a világ képét és a társadalom képét meg kell változtatnia!

De vajjon érvényesülhet-e simán a technika hatása, amíg biotechnikánk és pszichotechnikánk nem tart lépést vele? A legtanulságosabb belátások egyike az, hogy a fizikai technikán kívül ez a biotechnika (az élet technikája) és pszichotechnika (a lélek technikája) is hozzátartozik a technikához. Itt is csak arról van szó ugyanis, hogy a természetet romboló erőből céljaink eszközévé változtassuk. Az elromlott élet és lélek a legtökéletesebb fizikai eszközök használatát is megrontja. Az Ember pusztítja is önmagát azzal a ragyogó fizikai technikával, amellyel életét boldoggá tehetné. Miért? Azért, mert fizikai technikájának a fejlődése valahogyan túlröhan életképességének és lelki képességeinek fejlődésén! A motor megsemmisíti a távolságot, de mi haszna, ha megriadt majom ül a volánnál, amely nem tudja, mit kezdjen a száguldó masinával? Ezzel a hasonlattal fejezi ki egyik nagy író az Ember tanácstalanságát a saját Technikájával szemben.

Éppen ezért a fizikai technika hősein (Gutenberg, Watt, Bell, Edison, Daimler, Volta, Marconi, Lumière) kívül a társadalmi fejlődés úttörői az Életért folyó küzdelem hősei (Pasteur, Koch Róbert, Semmelweiss) is, akik megfékeztek a betegséget, az emberi életet korai pusztulással fenyegető romboló természetet. Az úttörők nyomán lassanként észrevesszük, hogy nem csupán a legnagyobb *veszedelmek csökkentése* vagy teljes *kizárása*, hanem a tehetségnek átörökléshigiéne, az életképességnek megelőző egészségápolás, gondozás, diétetika, higiéné, edzés, testkultúra, helyes táplálkozás és ruházkodás, a természetes gyógytényezők felhasználás-

nálása útján való *fokozása* terén is nagy lehetőségek várnak még feltárára. Az életfolyamatok kondicionálása a fejlődés tartama alatt, valamint az elért életképesség lehető megőrzése, konzerválása, a visszafejlődés és hanyatlás tüneteinek minél későbbi időpontra való visszazorítása, a biotechnikának és a biopolitikának feltároló új lehetőségei. Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy minden egyes betegség, amelyet a társadalom életállományától távoltartani sikerült, minden egyes előfeltétele az átlagos egészséges életnek, amelyet megteremteni sikerült, minden egyes átöröklési veszély, amelyet távoltartani, és minden egyes kedvező átöröklési kilátás, amelyet megvalósítani sikerült, minden kis árnyalat, amellyel az átöröklési anyagot javítani, az általános életképességet fokozni, minden év, amellyel az átlagos életkort meghosszabbítani vagy az öregedésnek és az életképesség hanyatlásának a tüneteit késleltetni sikerül, a fizikai technika vívmányaival ér fel.

De mit ér technika és életképesség, ha a társadalom lelki állománya makacsul ellenszegül annak, hogy pompás eszközeinket önmagunknak és szabadságunknak a környezetben való érvényesítésére és vágyaink kielégítésére felhasználjuk? Mit ér a technikai és az élettani mennyország, ha mögöttük a lélek pokol? Néha rossz sejtelveink támadnak, hogy a lélek meghódítása még sokkal nehezebb, mint a természeté és az életé. Talán minden látszat ellenére előbbre toltuk a meghódított természet frontját a fizikai környezetben és az életben, mint a lélekben. A lélek területén, ismétlem: minden látszat ellenére, talán rosszabb az arány az irányított és az irányíthatatlan természet között, mint a technika és az élet területén. Csak fel kell tennünk, hogy vágyaink lényegesen ellentétesek, hogy alkatunknál fogva nem vagyunk képesek a nyugodt és tartós boldogságra, hanem a gyönyör kurta pillanatait a szenvedés, a csömör és a sivár üresség hosszú időszakai ellenében kell megvásárolnunk, hogy nem csupán boldogságra, hanem pusztulásra is vágyunk, hogy lelkünk mélyén ellensége is vagyunk önmagunknak! Ha ez igaz, akkor a helyzet reménytelenebb, mint a technikában és a biopolitikában! Reménytelenebb, mert ott tudjuk, hogy mi a cél, csak az eszközöket keressük hozzá, itt ellenben céljaink, vágyaink maguk zavarodnak össze!

Nem azon múlik-e boldogság és megelégedettség, hogy mennyire vagyunk urai önmagunknak, lelki folyamatainknak? Nem ez helyez-e a technikai és az élettani eszközök és lehetőségek birtokába és nem ez kárpótol-e adott esetben azok hiányáért? S a társadalom lelki állománya kevésbé lenne talán fontos, mint a technikai és az élettani állománya? Mindegy lenne, hogy az értelmes és a tompa, az eleven és a lomha, az aktív és a passzív, az érzékeny és az érzéketlen, a számító és az álmodozó, az inger-

lékeny és a higgadt lelkek miként csoportosulnak és oszlanak meg a társadalomban? Hogy milyen az arány az értelmesek és a tettekészek, az elvontan gondolkodók, az élesen érzékelők, a finoman megfigyelők, a teremtő és a robotoló lelkek, a kötekedő bátrak és a békés nyárspolgárok, a fényeselméjű impraktikusok és a korlátolt praktikusok között? A számtalan lelki vonás mikénti csoportosulása, a *pszichoszociologikum* adja meg a közösség lelki arcképét. A lélekközösségben fellángoló *zenialitás* vívja ki a technika vívmányait, a természetén és az életén aratott győzelmeket. A *lelki kiegyensúlyozottság* nyugodt derűje, ha dominál a lélekközösségen, véd a pánik, a tömegpszichózis, a vészes kilengések kiszámíthatatlan veszélyeivel szemben. A *lelki alsóbbrendűség*, silányság és aljasság ellenben mindent tönkretesz, s az Ember győzelmét a Természet felett a romboló Természet győzelmévé változtatja az Ember felett. A pusztulás sívó homokja alá temeti a magas kultúrákat.

A pszichoszociális kiválasztás, vagyis a különböző lelki tényezők kiválogatódása szünet nélkül, de igen csekély irányítás mellett folyik a társadalomban. A nevelés, a művelés, a lelki fegyelmzés és gyakorlat mindenfajta módja: mindez milyen kevés ahhoz képest, ami a pszichopolitikának, a társadalom lelki állománya tudatos irányításának feladata lehetne! Néha ugyan visszaborzadunk a beavatkozásnak még itt is feltároló, messzemenő lehetőségeitől, és azt mondjuk magunknak: inkább maradjon minden a régiben, mintsem hogy még ebbe is beleavatkozzanak! Megint azzal a paradox helyzettel találkozunk tehát, a társadalomnak azzal a lelki alapproblémájával, hogy még az sem biztos, hogy mit akarunk! Inkább a romboló Természet diadala vagy inkább a társadalmi beavatkozás igája? Rémületünk ez utóbbival szemben abból ered, hogy gyakran az igát viselnünk kell ugyan, de a Természet felett való diadal elmarad! így végtelen lehetőségekkel szemben félénk, tapogatózó kísérleteket látunk! Mégis olyan döntő a lelki tényezők irányítása az egész társadalmi együttműködés szempontjából, hogy a pszichoszociológiai kutatás és a pszichopolitikai beavatkozás lépésről-lépésre ezt a területet is el fogja hódítani az utópiától.

Milyen az eszményi társadalom?

A környezet, az élet és a lélek működése azt mutatta meg, hogy miként, mi módon, milyen eszközökkel történik a természetnek magunk és vágyaink képére való áthasonítása a társadalomban. Ha ennek az asszimilációs folyamatnak nem csupán az eszközeire és módszereire, hanem az irányára, végpontjára és végcéljára is kíváncsiak vagyunk, akkor az eszményi társadalom képét kell tanulmányoznunk. A környezet, az élet és a lélek társadalmi működése részletezi az asszimilációs folyamat végbemenetelét,

eszközeit és módszereit, tehát azt a kérdést, hogy *mi történik* a társadalomban. Az eszményi társadalom képe pedig részletezi, pompás színekben mutatja be azt az állapotot, amelyben önmagunknak, vágyainknak és szabadságunknak tökéletes, maradéktalan kielégítése és érvényesítése a környezettel szemben sikerült. Részletes választ ad tehát arra a kérdésre, hogy *mi történjék* a társadalomban.

Az emberi képzelet Seholországba, Utópiába vetítette ki az eszményi társadalomnak a legapróbb részletekig megrajzolt és csábító színekkel kifestett képeit. *Nincs olyan* kielégítetlen és kielégíthetetlen emberi vágy, amely Utópiában teljes kielégülést ne nyerne. Ezt az örök nagy vágyképet az emberi képzelet néha pusztán a maga vigasztalása, kárpótlása és szórakoztatása kedvéért rajzolja és vetíti ki magából, ehhez a képhez menekül felejteni és kipihenni a valóság ütéseit. Az ilyen utópiát nevezik *menekülési* utópiának. Máskor azonban az utópia nemcsak álomba ringat, hanem ellenkezően, cselekvésre gyújt, tevékenységre sarkall és lidércként vezet, bűvöletben hajt minket bűvös és gonosz szépségek felé. Ilyen az *újjáépítési* utópia.

Az utópista irodalomban minden nagy kielégítetlen emberi vágyat kielégítve találunk. De ne gondoljuk, hogy csak az utópista irodalom utópisztikus. Mert utópia minden kiolthatatlan emberi vágykép, amelynek megvalósítása még nem lehetséges. Ha végigtekintünk a mindennapi utópia ezer és ezer kis elérhetetlen vágyképén, akkor rá kell jönnünk, hogy az emberi törekvés és cselekvés egész területe kisebb-nagyobb mértékben utópisztikus.

Éppen azért az utópia híven rajzolja, híven tükrözi az eszményi társadalmat. Hacsak eléggé szélesen tekintjük át Utópiát, nem hiányozhat belőle egyetlen emberi vágy képe sem, amely kielégíthetetlen és egyben olthatatlan. Az utópia hű térképe annak, ami hiányzik a társadalomból ahhoz, hogy eszményeinknek megfelelő, eszményi társadalom lehessen.

Az utópia örök témái a fizikai környezet, az élet, a lélek és a közösség. Az eszmény tükrözi a valóságot, mert az utópiás gondolat mindig valamely tagadhatatlan bajból indul ki s az attól teljesen megszabadult állapotot ecseteli.

A fizikai környezet utópiájához kozmológiai, meteorológiai, geológiai és technikai vágyképek tartoznak. De Fourier álmódosításai a termékeny változott északi sarkról, a vegyi összetételének megváltozása következtében édessé vált tengerről, nem igazi utópiák. Igazi utópia ellenben, ha valaki a nagy világerők járombafogását, az időjárás irányítását, a klímák megváltoztatását, a technika álmainak beteljesedését emberi erőfeszítés és leleményesség jutalmaként írja meg. Mert az utópia útja az emberi *tett*, míg a merő *időmúlásnak* köszönhető eszményi

állapotot, a távoli idő kecsegtető lidércét, chiasmusnak nevezzük. A technikai utópia legyőzi a tér, az idő és az anyag minden ellenállását. Az utópisztikus környezet: a teljesen gyűrhető, irányítható környezet, amely teljesen és azonnal enged kívánságainknak, és amely egyáltalában már csak azért áll szemben velünk, hogy értékeszméink megvalósulhassanak és vágyaink kielégülhessenek. A technikai utópia tehát a tér, az idő és a fizikai világ ellenállásának teljes legyőzése. Eszménye az, hogy bármely teret és időt tetszésünk szerint feltárhassunk és átélhessünk, a *fizikai környezetet vágyaink tökéletes eszközévé* teheszük. Érdekes, hogy ezt nemcsak az közelíti meg, aki technikailag urává válik térnek, időnek és környezetnek, hanem az is, aki azáltal győzi le a környezetet, hogy megszabadul legyőzésének vágyától! Az élettani utópia a betegségtől, az öregedéstől, a haláltól, a rütságtól, a test minden fogyatékoságától és tökéletlenségétől szabadítana meg. Témái: a kiválasztás, az eugenika, a higiéné, az egészség, a kor, a nemi élet. A szaporodás irányítása, a biopolitikai tervezés, a szükségleteknek akadálytalan kielégítése, hosszabbodó és fiatalodó életkor, mindig tökéletesedő egészség, könnyű, hústalan táplálkozás, a test kultúrája a Nap, a fény, a levegő, az edzés és gyakorlás segítségével: ez a biológiai utópia tartalma.

Az élet utópiája azért utópisztikusabb, mint a környezeté, mert egyes pontjaiban sokkal könnyebben elérhetőnek látszik s ezért erősebben csábít is, hogy kezünket kinyújtsuk utána, utólag azonban mégis sokkal elérhetetlenebbnek bizonyul. Ez még inkább elmondható a lélek utópiájáról. Ez annak az ellenállásnak a legyőzése, amelyet maga az emberi lélek gyakorol a vágykielégítéssel szemben. Mindig újra áldozatul esünk annak a csalódásnak, hogy magunk felett uralkodnunk a legkönnyebb, és mindig újra meg kell tanulnunk, hogy épp ez a legnehezebb. A lélek utópiája jelentős részében a nevelés utópiája. De a nevelő lelke maga a legnagyobb akadály a lélektani utópia útjában. Áll ez az önnevelés esetére is. Olyan fogalmakban gondolkodunk, amelyek szükségszerűen *tévítra vezetnek, bármily forrón* vágyakozzunk is az igazság után. Lelki konfliktusokba vagyunk keveredve, amelyek a tőlük való szabadulásra is kiterjednek s így azt illuzóriussá teszik. Talán nem is vágyunk erősebben a lelki konfliktusainkból való szabadulásra, mint a szenvedélyétől való szabadulásra az, aki mindinkább rabjává válik a morfiumnak. Nem lehet ott maradéktalan vágykielégülés, ahol maguk a vágyak ütköznek össze egymással. Ámde minden utópia vágykonfliktus, mert az eszménynek és a valóságnak nem csupán az egybeesését, hanem talán még ennél is mélyebben, az ellentétét is kívánjuk. Az utópia rejtélye és tragikuma az, hogy nem csupán forrón kívánjuk, hanem kissé irtózunk is tőle. Jobb ma egy veréb, mint holnap

egy tüzök! Többet ér egy hold Baranyában, mint egy fejedelemség Utópiában! Az utópia, ismétlem, maga is csak annak a lelki konfliktusnak a látománya, hogy a valóság és az érték ellentétét, tehát a tartós, független külső valóságon kívül annak ellentétét, a téridőn túli értéket is akarjuk, de ugyanakkor nem is akarjuk, mert hiszen az ellentétek egybeesését, az érték maradéktalan megvalósulását is akarjuk. A lélek utópiája abban tárja fel legbelső titkát, hogy minden kielégülés egyszermind ki is ábrándít, hogy az embert lelkileg egyáltalában nem is lehet boldoggá tenni, mert a boldogságot nem csupán kívánja, hanem attól vissza is borzad.

A lelki kiegyensúlyozottságnak persze fokozatai vannak. Az eszmény a boldogságra képes lélek, nem pedig az, amelynek a legszebb utópiái vannak. Eszményeink ellentétessége mutatkozik abban, hogy még ezt is kétségbevonja az, aki inkább a szabadságban, mint a boldogságban látja az eszményképet.

Mily keveset tud megvalósítani az elszigetelt egyén a környezet, az élet és a lélek utópiáiból! Hozzá képest mily hatalmas eszköze az utópiák valósággá változtatásának a társadalmi együttműködés! Az egyén lehetőségeihez képest a társadalmi valóban utópisztikusak. Ebben van a társadalmi utópia különös varázsa.

De ebben van a csalóka, csalfa, szemfényvesztő káprázata is. Nehezen dönthetné el a mélyebbre hatoló tekintet, vajjon a társadalom végeredményben csakugyan felszabadít-e vagy bilincsekbe ver-e bennünket? Igaz, hogy a környezetnek szabadsággá áthasonulása folyik a társadalomban. De bár ez a lényege annak, ami a társadalomban történik, holtig kételkedhetünk az eredményben. Vajjon miközben azt hisszük, hogy a környezet hasonul át szabadságunkká, valójában nem magunk és szabadságunk oldódik-e fel a környezetben és a szükségszerűségben? A társadalom, tudjuk, keményen ellenállni is tud, nemcsak engedelmes eszközként a kezünkbe simulni!

A társadalmi utópia egyfelől annak az ellenállásnak a legyőzése, amelyet a társadalom gyakorol vágyaink kielégítésével szemben, és másfelől maradéktalan kizsákmányolása a vágykielégítés azon eszközeinek és módjainak, amelyeket a társadalmi együttműködés nyújt. A közösségi utópiát abba a csodába vetett hit jellemzi, hogy csupán felépíteni vagy leépíteni kell a társadalmat, és minden vágyunk valósággá változik. A társadalmi utópia annak a lelki konfliktusnak látomása, hogy a társadalmat kívánjuk is, meg nem is kívánjuk, hogy irtózzunk a társadalom nyomásától, de a társadalmi szabadságtól is, hogy sem a közösséget szabadságban, sem a szabadságot közösségben teljesen és tartósan átélni nem tudjuk.

Ennek az utópiának a tragikuma már a társul-fogadás eredeti élményével kezdődik. Őszintén szólva, holtunk napjáig kettősen viselkedünk az idegen alany *létének* és igazságosság iránt való *igényének* elismerésével szemben. Sohasem sikerülhet másnak magunkkal való teljes egyenlősítése. Más alanyiságát soha oly közvetlenül át nem élhetjük, mint a magunkét, tehát igazságosság iránt való igényét sem ismerhetjük el olyan őszintén, mint a sajátmagunkét. Kívánjuk a társat is, meg a saját alanyiságunk egyetlenségét is! Már maga az ősi társélményünk is utópisztikus, és a társadalmat igazán átélni maga is utópia! Ez annyit jelent, hogy folytonosan ingadozunk realiztikus és utópisztikus társadalomképek között, miközben realiztikus társadalomképeink nem igazán *társadalmiak*, igazi társadalomképeink pedig nem eléggé *realiztikusak*.

A gazdasági utópia megszünteti a készletek szűkösségét és szórakozássá változtatja a munkát. A béke és a szabadság utópiái olyan tökéletes társadalmi renddel kecsegtetnek, amelyben a harcnak és az elnyomásnak még csak a gondolata sem merülhet fel. A műveltség utópiája a nevelésnek, a tudásnak, a jóságnek és a művészi ízlésnek az eszményi állapota. Itt érezzük leginkább az utópia titkát, amely nem egyéb, mint környezetünknek és saját magunknak beleolvadása az eszménybe.

Az utópiák nagyrésze intézményi utópia, mert az eszményi állapotot intézményes rend felépítésétől várja. Ezeknél is tisztábbak azonban az anarchista szabadságutópiák, amelyek ellenkezően a fennálló intézményi rend lebontásától várják az eszményi állapotot. Az intézményi utópia a lehető legteljesebb beavatkozás útján, az anarchista utópia ellenben a beavatkozás kiküszöbölése útján remél célhoz érni. Az egyikben a társadalom az élet legapróbb részleteit is megtervező totalitárius rendszerekbe van összefogva. A másikban ellenben idillikus remeteszékre van szétbontva.

Érdekes megfigyelni, hogy az egyes közösség-utópiák egymást logikailag feltételezik. Nem lehet elképzelni az eszményi gazdaság fennállását a béke, a szabadság, a műveltség és az intézményi rend eszményi állapota nélkül. Ez annyit jelent, hogy csak egyetlen összefüggő társadalmi utópia van, amelynek az egyes közösségutópiák a mozaikdarabjai.

A vágykielégítés sajátos társadalmi technikája a funkciómegosztáson felépülő összeműködés, a szervezet. Ezt a társadalmi utópia eszközül használja fel a vágykielégítés fokozására egyfelől, a társadalmi nyomás enyhítésére másfelől. A társadalom különös ellenállása, amelyet vágykielégítésünkkel szemben gyakorol, az a különös nyomás, az a kényszer, amelyet más alanyok léte és igazságosság iránti

génye velünk szemben kifejt. A szervezet szinte korlátlanul fokozhatja vágykielégítésünket. Csak egy vágyunkat nem elégítheti ki soha teljesen, hogy a társadalmi nyomás, a kényszer alól felszabaduljunk. Ennek egyetlen módja az lenne, hogy a szervezet végül a társadalomnak és magának a szervezetnek a felbomlását, a leépítését is „megszervezze”. Hogy miután állványzatként segített a szabadság épületét felépíteni, tűnjék el mellőle. Ez a magyarázata annak, hogy sok utópiában annyi minden felesleges. Felesleges a nyelv, a magántulajdon, a pénz, a büntetés, a bíróság, a házasság, a határok, az uralom. Minden társadalmi kötöttség feloldását ugyan nem találjuk meg valamennyi utópiában, de a társadalmi kötöttség és szervezet egyetlen utópiában sem cél, hanem csupán eszköz.

A társadalmi nyomás alól szabadulni, ez a radikális szabadságutópia utolsó, legutópisztikusabb vágyálma. Velejég utópisztikus, mert nem lehet nem törekednünk utána, noha el sem tudnánk viselni ezt az utópisztikus szabadságot. Hiszen ugyanakkor a közösség is hatalmasan vonz minket! Vonz a szabadság is, meg a társadalom is, de kissé

iszonyodunk is mindkettőtől. Ellentétes világokat teremtünk, kívánjuk az ellentétet, de annak legyőzését is, egyúttal pedig mindkettőtől kissé vissza is borzadunk.

Vájjon a szédülő ember vészes vonzódását a mélység felé és egészséges életösztönét ki lehet-e egyszerre elégíteni? Azt látjuk, hogy az utópiának, az eszményi társadalomnak legnagyobb akadálya, egyúttal pedig a legmerészebb, legutópisztikusabb álma is, maga a lélek. Az utópiák megvalósíthatatlansága nagyrészt lelki előfeltételek hiányán múlik. Különösen a háborúnak mindig visszatérő csapásai is főként lelki tényezők rendezetlensége, nem eléggé tervszerű kezelése és kondicionálása következtében látogatnak meg mindig újra bennünket.

Ezért örvendetes a szociológiai kutatásnak az az egyre erősödő iránya, amely a társadalom lélektani átvilágítására helyezi a fősúlyt. Mert aki a társadalom lelki állományát megjavítja, az többet tesz az eszményi társadalomért, mint aki elringatja abban a csalódásban, hogy az is boldog lehet, aki önmaga ellensége.